

Restauraziun e regeneraziun – il Grischun a la sava da la fundaziun dal Stadi federal

■ **L'istoriografia svizra sutdivida ils onns 1814–48 en ina perioda da restauraziun (1814–30), suandada d'ina perioda da regeneraziun (1830–48). Quella sutdivisiun è giustifitgada – relativ al chantun Grischun – sche insumma, lura mo en analogia a la periodisaziun dal svilup nazional.** La restauraziun da las structuras veglrepublicanas per propi è succedida il 1803. Il 1814–15 è il Grischun alura s'adattà a la nova situaziun politica senza midar fundamentalmain la Constituziun da mediaziun decretada da Napoleun il 1803 ed ha bloccà cun l'art. 34 da la Constituziun chantunala dal 1814 durant decennis scadina refurma. Il chantun Grischun ha prendì cumià da la mediaziun e da las structuras veglrepublicanas che quella aveva restaurà (substanzialmain) pir cun l'organisaziun giudiziala dal 1851 respectivamain cun la nova Constituziun chantunala dal 1854.

Il Culp da stadi reacziunar dals 4 da schaner 1814 è vegnì sustegnì da la plipart dal pievel, oravant tut dals catolics. La restauraziun integrala da la Veglia Republica ha percenter chattà la resistenza dals Alliads ch'han era refusà categoricamain la separaziun dal Grischun da la Confederaziun. Questa davosa sullevaziun, organisada ed exequida «a la moda veglia» (Peter Metz) cun intgins tschients dad umens armads, vegn considerada oz sco «romanticissem politic» (Iso Müller), condemnà a far naufragi. Cun la campagna militara en Vuclina dals 3 fin ils 8 da matg 1814 vulevan ils putschists almain restituir il territori grischun originar. L'annexiun da questas regions sco Terras subditas dal Grischun na vegniva betg acceptada da l'Austria, ed era en il Grischun eran ins da different avis: in'adesiun da la Vuclina al Grischun sco quarta Lia n'era betg gjavischada dals protestants, perquai ch'ina tala avess creà ina maiortad catolica ed effectuà la dominanza politica ed economica da quels. Ultra da quai avevan era ils chantuns protestants senza dubi pauc interess a l'alternativa d'in chantun Vuclina catolic ch'avev dà in surpaisa als chantuns catolics en la Confederaziun.

Sco pitschna cumpensaziun per la perdita definitiva da las Terras subditas ha il Congress da Vienna cedi als Grischuns ils signuradis austriacs da Tarasp e da Razén (Actas da Vienna dals 8 da zercladur 1815; executiun 1819). Era en las Constituziuns grischunas dal 1814 e 1820, elavuradas sut l'egida da Johann Friedrich von Tschärner, ha el fatg valair si' autoritad. La Lia Grischa, maiortarmain catolica, è sa dustada cunter la perdita da sia posiziun predominanta en il nov Chantun, entant ch'els vegls patriots respectivamain ils unitars, aderents da la nova Constituziun, sa speravan in'allontanaziun pli gronda da la Veglia Republica. Il cumpromiss è dentant sa verifitgà, oravant tut suenter ch'ins aveva reglà las dumondas confessiunalas ch'els catolics avevan provocà l'october 1814 cun smanatschar cun la conferenza separatista da Panaduz, scumandada da la Regenza. La garanzia da las libertads confessiunalas e da las paritads sco era l'exemiun da la giustia e polizia episcopala (la Curt) da la citad da Cuir han contribuì a preservar il Grischun dal cumbat cultural dals onns 1870–80.

Ils 12 da november 1814 è il Grischun entrà definitivamain en la Confederaziun ed ils 24 da november 1814 è la nova Constituziun chantunala vegnida approvada (formalmain il 1820, suenter sia verificaziun). Suenter il 1815 mancava l'emprim la prontezza da cumpletter las instituziuns statalas e l'art. 34 da la Constituziun chantunala, che prescriveva ina maiortad da dus terzs per midadas costituziunalas, ha impedi per decennis refurmas substanzialas. Stipulà per reterger il Grischun dals reacziunaris, è quel

Peter Conradin von Planta (1815–1902) ha gidà a preparar la via vers la Constituziun chantunala moderna dal 1854.

sa demussà prest sco cuntraproductiv. L'autonomia communal retardava e bloccava en pli mintga acziun chantunala, cun excepziun da la construcziun da vias. Ils vitgs e las regions eran s'arranschads cun las relaziuns usitadas. Suenter l'enviern da fomina dal 1816/17 han ins cumenzà il 1818 a construir las transversalas: la Via Sut (S. Bernardin/Spleia), ed a partir dal 1820, la Via Sura (Güglia).

Adolf Collenberg

Regeneraziun

La designaziun da la perioda da l'istorgia grischuna suenter il 1830 sco «epoca da la regeneraziun» è giustifitgada mo en analogia a l'istorgia svizra. Tenor Friedrich Pieth «[gingen] die Beseitigung der Mediationsverfassung wie auch die Krisis, von der die übrige Schweiz in den Dreissigerjahren ergriffen wurde, [...] am rätischen Bergkanton vorüber, ohne dessen staatsrechtliche Grundlage sichtbar zu verändern.» Peter Liver vegn a la medema conclusiun: «In der Bündnergeschichte beginnt im Jahr 1830 nicht eine neue Periode, sondern die Zeit von 1814 bis 1848 verläuft ohne Umsturz. Die letzten Wirren des Freistaates der Drei Bünde wurden 1814 überwunden.» Peter Metz caracterisescha il svilup suenter il 1830 sco «gemächliche Fahrt im liberalen Winde». La voluntad da far midadas mancava, perquai ch'ins temeava – cun raschun en il context grischun – ch'in augment da la pussanza centrala limeschia l'autonomia communal sacrosancta ed ils dretgs e las libertads corporativas. Ins aveva pir da svegliar la chapientscha per ils dretgs e las libertads individualas dal stadi liberal (modern). L'activitad dals organs statals era limitada al champ da la polizia spezialisada che cumpigliava tranter auter l'urden da sanità, il traffic ed il transit, la chatscha, la scola, l'economia forestala, las auas (polizia fluviala), il militar ed ils fatgs ecclesiastics. En questas domenas han il parlament e la Regenza grischuna sviluppà – cunter tuttas resalvas ed opposiziuns – in'activitad innovativa remargabla. L'autonomia giudiziala dals cumins ha dentant impedi ina refurma statala fundamentala. L'iniziativa lantschada dal cu-

min da la Cadi, ch'ha pretendì il 1833 la dismessa da l'art. 34 da la Constituziun chantunala che bloccava questa refurma, è vegnida sbittada dals cumins, gist sco tut las ulteriuras refurmas iniziadas dal parlament tranter il 1834 ed il 1837. La lavur endinada da l'Uniu reformistica, fundada il 1842 da Peter Conradin Planta, ha fullà via a la reorganisaziun dals cumins dal 1851 ed a la Constituziun chantunala dal 1854.

Adolf Collenberg

Guerra da la Lia separatista (1847)

Guerra civila prorutta il 1847 tranter ils set chantuns catolic-conservativs (Uri, Sviz, Sylvania, Lucerna, Zug, Friburg e Vallais) e la maiortad dals chantuns liberals (Basilea-Citad, ils dus Appenzells e Neuchatel neutrals), tudestg Sonderbundskrieg. Gia il 1832 eran s'unids ils chantuns regenerads d'ina vart ed ils conservativs da l'autra vart per garantir in a l'auter lur constituziuns. Ils onns sequents è il conflict sa confessiunalisà. La Lia separatista (numnada era Lia privata) è vegnida fundada il 1845 suenter che corps libers da francitiradors avevan smanatschà ils chantuns catolic-conservativs. Ils 20 da fanadur 1847 ha la Dieta federala declarà quella lia per illegala e decidì ils 4 da november da la dissolver cun forza militara. Suenter la sperta victoria da las truppas federalas, cumandadas dal general Guillaume Henri Dufour, è vegnì fundà il Stadi federal dal 1848. Era schuldads grischuns han cumbattì sut Dufour cunter l'armada da la Lia separatista, cumandada dal general refurmà Johann Ulrich von Salis-Soglio. La plipart dals contingents grischuns, recrutads cun retard, n'è betg entrada en acziun, cun excepziun da duas cumpagnias da tiradors spezialisads ch'han fatg part dals cumbats a Steinhausen/ZG e Gislikon/LU ils 23 da november 1847. Numerus uffiziers superiors dal Grischun han percenter participà activamain sco cumandants da l'armada federala, per exempel il divisiunari Peter Ludwig Donatsch u il colonel Balthasar Bundi.

Da vart catolica, en spezial da vart da la Surselva, eran vegnids tgrids durant la Guerra da la Lia separatista contacts illegals cun la Lia separatista ch'han manà il

1848 ad in process per tradiment da la patria, tranter auter cunter il mistral da la Cadi en uffizi, Gion Antoni Arpagaus da Sumvitg. Ils accusads èn vegnids sentenziads a plirs onns prashun, per prudientscha politica èn els dentant vegnids grazziads gia paucs dis suenter la sentenzia.

Ivo Berther

Uniu reformistica

Iniziada da Peter Conradin von Planta sut il num Reformverein per preparar – sin basa privata – la refurma dal chantun Grischun, svegliar ina conscienza chantunala sco premissa per quella refurma, diminuir la suveranità dals vischinadis e cumins e cumbatter il spiert corporativ-local che bloccava il progress. En il ravugl dal Cussegl grond dal 1841 ha Planta recrutà in comitè d'acziun provisoric ed ils 17 da matg 1842 è l'Uniu reformistica sa constituìda en la baselgia da S. Regula a Cuir en preschientscha da 600 persunas da tut las valladas. Georg Buol ha surpiglià il presidi. Las finamiras eran d'elavurar ina nova Constituziun chantunala e da refurmar radicalmain las dretgiras. Ultra da quai aveva ella en mira d'instruir e da sensibilisar il pievel per las refurmas. Quai è succedì cun agid dal «Pfeil des Tellen», redigì da Planta il 1842–43 e dal «Freie Rätier», fundà da l'Uniu reformistica l'october 1843 e redigì medemamain da Planta fin a sia sistida il 1848. L'uniu era organisada a moda centralistica (surnum: Club dals giacobins) cun secziuns localas e districtualas e cun ina suprastanza centrala che coordinava las acziuns. Ella na furmava betg ina veritabla partida, mabain ina precursura da quella. Il sboz per ina Constituziun chantunala, elavurà il 1846 da Planta e Buol per mauns dal Cussegl grond, ha inizià la discussiun e servì – era suenter sia refusaziun tras il pievel il 1848 – da basa a las refurmas dal 1851 respectivamain dal 1854 ed a quella sequentas.

Adolf Collenberg

Paritads

Paritads sa resultan da represchentanzas tenor proporziun determinadas. La Veglia Republica dal 16avel–18avel tschientaner n'enconuscheva naginas prescripziuns impegnativas relativs a la paritad, cun excepziun d'ina disposiziun che pretendeva ina repartiziun da las entradas ed expensas sin las Trais Lias cunfirmà dal dumber da lur deputads a la Dieta da las Trais Lias. Las dretgiras autas distribuivan quella en la medema maniera sin lur cumins e quests sin lur vischinadis. Ils cumins avevan da s'occupar sez da minoritads confessiunalas e d'altres minoranzas.

La Constituziun helvetica centralistica na possedeve betg talas leschas. Suenter il 1803 è sa furmà successivamain in sistem filigran da paritads confessiunalas ch'han contribuì en il 19avel tschientaner essenzialmain a restructurar il stadi grischun, dumagnar la crisa e la separaziun dal dubel uestgieu da Cuir e Son Gagl, organiser in sistem da scola e surmuntar il cumbat cultural senza revolts e secessiuns. La stabilitad dal chantun Grischun ha permess d'eliminar il sistem da paritads confessiunalas en la Constituziun chantunala dal 1894. En la pratica han talas paritads però funcziunà anc fin avant pauc temp, essend ch'ellas correspundevan al potenzial effectiv da la pussanza politica dal champ catolic-conservativ respectivamain liberal-democratic refurmà. En il decurs dals davos 2 fin 3 decennis ha il monolit catolic-conservativ (l'uschenumnada Lavina nera) pers sia coesiun interna. L'appartegnentscha confessiunala na para betg pli dad esser in criteri decisiv per l'elecziun en uffizis.

Dal 1803–36 vegnivan ils mess a la Dieta federala tschernids en roda da las Trais Lias e dal 1808 fin il 1848 aveva il deputà principal dad esser mintga terz

onn in catolic. En ils onns intermediars stueva in cundeputà esser catolic per pudair represchentar ils interess da sia cuminanza en la consultaziun d'affars confessiunalas. Il reglament chantunala d'elecziun dal 1856 pretendeva ina relaziun da cussegliers dals chantuns da quatter refurmads a dus catolics ed ha determinà in turnus exact da trais onns a partir dal 1857. Dapi il 1881 represchentan mintgamai in cusseglier catolic dal champ conservativ ed in refurmà dal champ liberal-democratic il chantun Grischun a Berna.

Per l'elecziun dals cussegliers nazional n'hai mai dà prescripziuns da paritad, ma era en quest cussegel avevan ils catolics – cunfirm a la fermezza dal champ conservativ – fin il 1991 almain dus represchentan. Dapi alura ha l'argumentaziun tradiziunala e confessiunala pers cuntinuadamain sia relevanza.

Las constituziuns dals onns 1803 e 1814 na prescrivevan betg ina paritad confessiunala per la Regenza chantunala, il landrehter (Lia Grischa) era dentant per ordinari catolic. La Constituziun chantunala dal 1854 (art. 8) determinava ina relaziun da dus represchentan refurmads e dad in catolic, quella dal 1894 (art. 1) ha abolì questa paritad a favur da l'elecziun libra da candidats da l'entir Chantun. Ma er en quest gremi era garantida la proporziunalità confessiunala sco resultat da la fermezza da la partida conservativa.

Per l'elecziun dals deputads en il Cussegl grond cunteneva l'ordinaziun executiva da la Constituziun chantunala dal november 1814 prescripziuns exactas areguard la paritad per las suandants dretgiras confessiunalas maschadadas: Lumnezia, Tusaun, Plaun, Vuorz/Rueun, Belfort Dadens, Vaz Sura, Ramosch, Tschintg Vitgs, Poschivo e Müstair. La Constituziun chantunala dal 1854 ha eliminà questas restricziuns, en la pratica èn ellas sa mantegnidas sco resguard verifitgà fin il di dad oz.

Per la cumposiziun da las cumissiuns impurtantas dal Cussegl grond e da la cumissiun d'educaziun valeva dapi il 1820 ina relaziun da dus terzs refurmads ad in terz catolic. Per tut las autras elecziuns pretendeva e pretendia la lescha anc oz be in «duavel resguard» confessiunala.

Paritads linguisticas n'ha il chantun Grischun mai stabili. La trilinguitad uffiziala pretendeva automaticamain l'integraziun da tuttas gruppas linguisticas en l'administraziun chantunala. L'appartegnentscha linguistica ha de facto adina giugà sco usanza, ensemen cun la distribuziun locala dals uffizis en ils circuls, ina rolla impurtanta. Quest fatg reflectescha il svilup costituziunala (1851/54) e l'istorgia interna per part fitg complexa dals singuls circuls. Sin il champ chantunala e federal guardavan las partidas d'integrar – per interess persunal u per motivi da politica statala – las trais gruppas linguisticas en la planisaziun da lur mandats, essend che la lingua e l'appartegnentscha ad ina partida n'èn betg congruentas e che tut las partidas recrutavan ina part da lur aderenza da tuttas trais regions linguisticas. Il motiv dominant para dentant dad esser il resguard da las regions.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artigels (geografics, tematics, artigels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.